

## عاقبت متجاوزان به حقوق دیگران از منظر قرآن

معصومه اکبری اسدآباد<sup>1</sup>

### چکیده:

این مقاله به تحلیل و بررسی عواقب متجاوزان به حقوق دیگران از دیدگاه قرآن کریم می‌پردازد. قرآن کریم به عنوان منبع هدایت بشریت، به وضوح بر لزوم رعایت حقوق انسانی، برقراری عدالت و دوری از ظلم و ستم تأکید دارد. متجاوزان به حقوق دیگران، در آموزه‌های قرآنی نه تنها در این دنیا با عواقب تلخ و دردناکی روبه‌رو خواهند شد، بلکه در آخرت نیز با عذابی ابدی و محرومیت از رحمت الهی مواجه می‌شوند. در قرآن، تجاوز به حقوق دیگران به عنوان یکی از مصادیق آشکار ظلم مطرح شده و برای آن، مجازات‌های دنیوی و اخروی سختی در نظر گرفته شده است. یکی از ابعاد مهم این تحقیق، بررسی مجازات‌های دنیوی است که قرآن برای متجاوزان به حقوق دیگران مطرح می‌کند. در آیاتی از جمله سوره آل عمران، خداوند به نشانه‌هایی اشاره می‌کند که به عنوان عبرتی برای ظالمان قرار داده است. این آیات نشان‌دهنده آن است که تجاوز به حقوق دیگران نه تنها موجب برهم زدن نظم اجتماعی می‌شود، بلکه متجاوزان را به عذاب الهی در این دنیا نیز گرفتار خواهد کرد. از دیدگاه قرآن، این مجازات‌ها تنها به آخرت محدود نمی‌شوند و افراد ظالم در همین دنیا نیز اثرات منفی اعمال خود را تجربه خواهند کرد. در بعد اخروی، قرآن به وضوح به عذاب‌های ابدی و سختی که در انتظار متجاوزان است اشاره دارد. آیاتی همچون آیه 22 سوره آل عمران، بیانگر آن است که افرادی که حقوق دیگران را پایمال می‌کنند، در آخرت با مجازات‌های سنگینی مواجه خواهند شد. این آیات، ظالمان و متجاوزان را از رحمت الهی دور می‌داند و آنها را به عذاب جهنم تهدید می‌کند. علاوه بر عذاب دنیوی و اخروی، متجاوزان به حقوق دیگران از رحمت الهی نیز محروم خواهند شد. قرآن کریم در آیاتی نظیر سوره مریم تأکید دارد که کسانی که به حقوق دیگران تجاوز می‌کنند، نه تنها در این دنیا، بلکه در آخرت نیز از رحمت خداوند بی‌بهره خواهند بود و عذابی شدید در انتظار آنهاست. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که از دیدگاه قرآن کریم، رعایت حقوق دیگران امری اساسی در برقراری عدالت و حفظ نظم اجتماعی است. تجاوز به حقوق انسان‌ها، نه تنها عواقب سختی در دنیا به دنبال دارد، بلکه سرنوشت اخروی فرد را نیز به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد. بر اساس آموزه‌های قرآنی، عاقبت متجاوزان به حقوق دیگران چیزی جز محرومیت از رحمت الهی و گرفتار شدن به عذاب‌های دنیوی و اخروی نیست. این مقاله همچنین بر لزوم پیروی از تعالیم قرآنی در حفظ حقوق دیگران و تلاش برای برقراری عدالت اجتماعی تأکید دارد، چرا که رعایت حقوق انسان‌ها، شرط اساسی برای دستیابی به سعادت و آرامش در دنیا و آخرت است.

**واژگان کلیدی:** حقوق انسانی، تجاوز به حقوق دیگران، عذاب اخروی، عذاب دنیوی

### مقدمه

تجاوز به حقوق دیگران یکی از معضلات اجتماعی و اخلاقی است که در جوامع مختلف وجود دارد. این پدیده نه تنها به فرد آسیب می‌زند، بلکه می‌تواند منجر به اختلال در نظم اجتماعی و از بین رفتن اعتماد عمومی شود. قرآن کریم به عنوان کتاب راهنمای زندگی مسلمانان، به صراحت به این موضوع پرداخته و بر ضرورت رعایت حقوق دیگران تأکید می‌کند. تجاوز به حقوق دیگران به معنای نقض یا پایمال کردن حقوق فردی، اجتماعی یا اقتصادی دیگران است. این موضوع در قالب‌های مختلفی مانند ظلم، فریب، دزدی، غصب و بی‌احترامی به حقوق دیگران بروز می‌کند. قرآن کریم به عنوان

<sup>1</sup> طلبه سطح دو، مدرسه علمیه معصومیه خرم آباد، akbrei6871@gmail.com

منبع اصلی دین اسلام، در آیات متعدد به این موضوع اشاره کرده و بر لزوم رعایت حقوق دیگران تأکید می‌کند. مسأله تجاوز به حقوق دیگران نه تنها جنبه اخلاقی دارد، بلکه ابعاد اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نیز به خود می‌گیرد که می‌تواند تبعات جبران‌ناپذیری را به دنبال داشته باشد.

اهمیت بررسی موضوع عاقبت متجاوزان به حقوق دیگران به دلایل زیر از اهمیت بالایی برخوردار است:

1. حفظ کرامت انسانی: قرآن کریم به کرامت و ارزش ذاتی انسان‌ها تأکید می‌کند. تجاوز به حقوق دیگران نه تنها به فرد آسیب می‌زند، بلکه به کرامت انسانی لطمه می‌زند. خداوند در آیه 70 سوره اسراء به این نکته اشاره دارد که ما بنی‌آدم را گرامی داشتیم.

2. پیشگیری از ظلم و فساد: رعایت حقوق دیگران یکی از راه‌های پیشگیری از فساد و ظلم اجتماعی است. قرآن در آیه 90 سوره نحل به عدالت و احسان تأکید کرده و از فحشا و ظلم نهی می‌کند.

3. تقویت روابط اجتماعی: رعایت حقوق دیگران باعث تقویت روابط اجتماعی و افزایش اعتماد در جامعه می‌شود. در جوامعی که حقوق افراد رعایت می‌شود، حس همبستگی و همدلی بیشتر است.

4. تحقق عدالت اجتماعی: قرآن به عنوان یک منبع الهی، عدالت را یکی از اصول بنیادین زندگی انسانی معرفی می‌کند. احترام به حقوق دیگران، زمینه‌ساز تحقق عدالت در جامعه است.

در آموزه‌های اسلامی، رعایت حقوق دیگران و پرهیز از تجاوز به آن‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. قرآن کریم به عنوان کتاب مقدس مسلمانان، همواره بر لزوم احترام به حقوق انسان‌ها تأکید کرده و متجاوزان به این حقوق را به شدت مورد نکوهش قرار داده است. در این مقاله، به بررسی عاقبت متجاوزان به حقوق دیگران از منظر قرآن می‌پردازیم.

### **مفهوم تجاوز به حقوق دیگران**

تجاوز به حقوق دیگران به معنای نقض حقوق فردی یا اجتماعی دیگران است. این تجاوز می‌تواند در اشکال مختلفی از جمله ظلم، فساد، غیبت، تهمت و یا حتی تخریب اموال دیگران بروز کند. قرآن کریم در آیات متعددی به این موضوع پرداخته و انسان‌ها را به رعایت حقوق یکدیگر دعوت کرده

است. برای هر فردی در جامعه، کرامت و حقوقی می باشد، و تجاوز به کرامت و آزادی و حقوق افراد جامعه، شکلی از انواع ظلم به حساب می آید، که خداوند متعال، ظالم را به این دلیل مجازات خواهد کرد و رنج این مجازات به مراتب بدتر از درد ظلمی که به مظلوم برسد. در این باره حضرت علی (ع) می فرماید:

'يوم المظلوم على الظالم اشد من يوم الظالم على المظلوم'. [ نهج البلاغه، قصار الحكم 241. ]

'روز انتقام مظلوم از ظالم، شدیدتر از روز ستم کردن ظالم بر مظلوم است.'

بنابراین چقدر زشت و ناپسند است که فقرا و مستضعفان، قربانی ظلمی باشند که نتوانند در برابر آن ظلمها مقاومت و از حقوق حقه ی خویش، دفاع کنند. امام ع می فرماید:

'ظلم الضعيف افحش الظلم'. [ نهج البلاغه، کتاب 31. ]

'ستم بر ناتوان، بدترین ستم است.'

و نیز می فرماید: 'ويل لمن خصمه الفقراء و المساكين'. [ نهج البلاغه، کتاب 26. ]

'بدا به حال آنکه فقرا و مساکین، خصم او باشند.'

بر حکام و افراد جامعه است که در مقابل ظالم ایستاده و او را بر سر جای خود بنشانند و حقوق حقه ی مظلومان را از دست آنها بگیرند. علی ع در این باره می فرماید:

'لا نصفن المظلوم من ظالمه'. [ نهج البلاغه، خطبه 136. ]

'به خدا سوگند، داد مظلوم را از ظالم می گیرم.'

و نیز می فرماید:

لن تقدس امه لا يوخذ للضعيف فيها حقه من القوى غير متعتع . [ نهج البلاغه، کتاب 53. ]

ملتی که حق ضعیفان را از زورمندان با صراحت نگیرد، هرگز پاک و پاکیزه نمی شود و روی سعادت نمی بیند .

امام علی علیه السلام (در باره دست اندازی بحق دیگری) فرموده است: کسی که در باره حق خود سهل انگاری کند سرزنش نمی شود بلکه سرزنش برای کسی است که بحق دیگری دستبرد زده (زیرا کسیکه بحق دیگری دست اندازد ستم نموده و ستم بدترین زشتیها و ستمگر شایسته سرزنش است). (

ترجمه و شرح نهج البلاغه(فیض الاسلام)، ج 6 ص 1167)

## ادله قرآنی حريم خصوصى

در آیات قرآن احترام به حريم خصوصى افراد مورد تأكيد واقع شده است و تجاوز به حريم خصوصى افراد، گناه و مستوجب تعزير و عقوبت اخروى دانسته شده است. ممنوعيت تجسس، ممنوعيت غيبت، ممنوعيت سوءظن، ممنوعيت اشاعه فحشا، إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (جعفرى لنگرودى، ۱۳۸۸)،

ممنوعيت ورود به منازل، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ . فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (حر عاملی، ۱۳۹۱ ه.ق.)

ممنوعيت نگاه ناروا «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ . وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا .

سجستانى، ۱۴۱۰ ه. ق)

از مصاديقى است که صراحتاً بيانگر شناسايى و تأكيد بر اين حق مى باشد. اصل قرآنى کرامت ذاتى انسان نيز به عنوان محور دلايل قرآنى احترام به حريم خصوصى مى تواند مورد توجه قرار گيرد. «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا (شهيد ثانى، ۱۴۱۰ ه. ق)

در ادامه به بيان اصل قرآنى حرمت تجسس مى پردازيم: قرآن كريم مى فرمايد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَ لَا تَجَسَّسُوا وَ لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا (صادقى، ۱۳۸۸)

معناى اصطلاحى تجسس به پژوهش و تفحص از امور پوشيده و پنهان ناظر است، چه براى اطلاع خود يا براى جهات ديگر، چه به منظور خيرخواهانه يا به قصد شر، همچنين خواه امور، خير باشد يا شر. (طبسى، ۱۳۹۳)

علامه طباطبايى در تبیین خطاب نهی از تجسس مى فرمايد: «و لا تجسسوا» يعنى از عيوب مردم تتبع و جست و جو نکنيد تا امورى که پوشيده ماندن آنها را خوش مى دارند، آشکار نشود. (طبسى، ۱۳۷۵)

بنابراین آیه بر منع تجسس در امور و احوال دیگران دلالت دارد. این منع از تجسس با شمول خود شامل همه مصادیق حریم خصوصی می‌شود. شیخ انصاری در استدلال به آیه «إِنَّ الَّذِينَ يُجَبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ» (طریحی، 1416 هـ ق) می‌نویسد: غرض از آیه صرف انجام کاری است که به افشا و پخش بدی‌ها بیانجامد، گرچه انگیزه و قصد آن را نیز نداشته باشد. (طباطبایی، 1374)

از نظر ایشان تردیدی از جانب نقل و عقل نیست که پخش و افشای آنچه سبب خواری مومنان و از دست دادن حیثیت اجتماعی آنان می‌شود، حرام است. «و کیف کان فلا اشکال من حیث النقل و العقل فی حرمة اذا عنه ما یوجب مهانه المؤمن، و سقوطه من اعین الناس». (کاتوزیان، 1386)

#### ادله روایی

یکی از ادله روایی در لزوم رعایت حریم خصوصی نهی صریح نبوی از اطلاع‌یابی و حریم‌شکنی افراد در محل سکونت می‌باشد. خانه یا مکانی که انسان در آن زندگی می‌کند حتماً حریمی است که انتظار دارد دیگران هیچ‌گاه بدون اذن در آن وارد نشوند و از آن اطلاع‌یابی نکنند. در کتب روایی مبحثی تحت عنوان «النظر الی دار الغیر بغیر اذنه» وجود دارد (مامقانی، 1344) از جمله در روایتی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌فرمایند: «مَنْ أَطْلَعَ فِي بَيْتٍ جَارِهِ فَانْظُرْ إِلَى عَوْرَةِ رَجُلٍ أَوْ شَعْرَ امْرَأَةٍ أَوْ شَيْءٍ مِنْ جَسَدِهَا كَانَ حَقِيقًا عَلَى اللَّهِ أَنْ يُدْخِلَهُ النَّارَ» (مقدس اردبیلی، 1411 هـ ق)

کسی که به خانه همسایه‌اش سرک بکشد و عورت مرد یا مو یا قسمتی از بدن زنی را نظاره کند، سزاوار است که خداوند او را داخل آتش کند. مبتنی بر این نهی صریح می‌باشد که فقها به وجوب دفاع از حریم خصوصی در این موارد فتوا داده‌اند. امام خمینی می‌فرماید: «کسی که بر عورات دیگران سر بکشد تا چیزهایی را که برای او حرام است ببیند. به عنوان مثال از پشت‌بام به داخل خانه دیگران نگاه کند)، آن‌ها می‌توانند، بلکه واجب است در مقام دفاع برآمده از کار او جلوگیری کنند؛ اگر دست برنداشت دفاع با کتک و مانند آن جایز است. چنانچه باز هم ترک نکرد، می‌توان

**عذاب الهی:** در آیه 51 سوره هود آمده است: **وَ لَا تَظْلِمُوا أَنْفُسَكُمْ** (و به خودتان ظلم نکنید). این آیه هشدار می‌دهد که ظلم به دیگران در واقع ظلم به خود است و عذاب الهی را به دنبال خواهد داشت.

**تقوای الهی:** در آیه 177 سوره البقره، خداوند می‌فرماید: **لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ** (نیکی این نیست که روی خود را به سمت شرق و غرب کنید). بلکه نیکی واقعی در رعایت حقوق دیگران و تقواست.

### **سوره النساء، آیه 32 :**

**وَ لَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ ۚ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَ لِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ ۚ وَ اسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا**

(و آنچه را که خدا برخی از شما را بر برخی دیگر برتری داده، آرزو نکنید، برای مردان سهمی است از آنچه به دست آورده‌اند و برای زنان نیز سهمی است از آنچه به دست آورده‌اند.)

### **سوره النحل، آیه 90 :**

**إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ وَ إِيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَ يَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ ۚ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ**

(خداوند به عدل و احسان و دادن به نزدیکان فرمان می‌دهد و از فحشا و کارهای زشت و ظلم نهی می‌کند.)

### **سوره الاسراء، آیه 70 :**

**وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا**

(و ما بنی‌آدم را گرامی داشتیم و آنها را در خشکی و دریا حمل کردیم و از چیزهای پاک به آنها روزی دادیم و بر بسیاری از مخلوقات خود، برتری دادیم.)

این آیات تنها نمونه‌هایی از تأکید قرآن بر عدم تجاوز به حقوق دیگران و لزوم رعایت عدالت و انصاف در تعاملات انسانی هستند. قرآن کریم به صراحت بر اهمیت احترام به حقوق دیگران و پرهیز از ظلم و تجاوز تأکید می‌کند.

### عاقبت متجاوزان از نظر قرآن

**عذاب در دنیا :** یکی از عواقب تجاوز به حقوق دیگران، عذاب‌های دنیوی است. در قرآن کریم به وضوح بیان شده که ظالمین در دنیا نیز به عذاب‌های الهی دچار می‌شوند. به عنوان مثال، در آیه 25 سوره آل عمران آمده است: **أَوْ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ دَلِيلٌ** ، که نشان می‌دهد که خداوند نشانه‌هایی برای عبرت ظالمین قرار داده است.

**عذاب در آخرت :** عاقبت نهایی متجاوزان به حقوق دیگران در آخرت است. آیات متعددی در قرآن کریم به عذاب‌های اخروی اشاره دارند. در آیه 22 سوره آل عمران آمده است: **إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَلَمْ تَكُنْ لَهُمْ حَسَنَاتٌ** ، که به وضوح نشان می‌دهد که افرادی که به حقوق دیگران تجاوز می‌کنند، در آخرت با عذاب الهی مواجه خواهند شد.

**فقدان رحمت الهی :** قرآن کریم همچنین بیان می‌کند که متجاوزان به حقوق دیگران از رحمت الهی محروم خواهند شد. در آیه 56 سوره مریم آمده است: **وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَإِنَّ عَذَابَ جَهَنَّمَ كَانَ مِرَادًا** ، که نشان می‌دهد که این افراد در دنیا و آخرت از رحمت خداوند دور خواهند بود.

### نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن کریم به‌طور گسترده‌ای بر اهمیت رعایت حقوق دیگران تأکید دارد و متجاوزان به این حقوق را به شدت مورد نکوهش قرار می‌دهد. عواقب تجاوز به حقوق دیگران، نه‌تنها در دنیا بلکه در آخرت نیز گریبان‌گیر فرد خواهد شد. آیات قرآن به وضوح از عذاب‌های الهی و پیامدهای ناگوار ظلم و ستم یاد می‌کنند و به انسان‌ها هشدار می‌دهند که نباید از حقوق یکدیگر تجاوز کنند. بنابراین، لازم است که مسلمانان با تأسیس بر آموزه‌های قرآنی و پیروی

از سیره پیامبر(ص)، در راستای حفظ حقوق دیگران و برقراری عدل و انصاف در جامعه تلاش کنند. این مقاله به اهمیت آگاهی از این آموزه‌ها در زندگی روزمره و اجتماعی تأکید می‌کند و از همه می‌خواهد تا به حقوق یکدیگر احترام بگذارند و از تجاوز به آن‌ها پرهیز کنند. از منظر قرآن کریم، تجاوز به حقوق دیگران نه تنها عملی ناپسند و غیرانسانی است، بلکه عواقب وخیمی نیز به دنبال خواهد داشت. متجاوزان به حقوق دیگران در دنیا و آخرت با عذاب‌های الهی مواجه خواهند شد و از رحمت خداوند محروم خواهند شد. بنابراین، ضروری است که همه انسان‌ها به رعایت حقوق یکدیگر توجه کنند و از هر گونه ظلم و تجاوز پرهیز کنند تا در دنیا و آخرت به آرامش و سعادت دست یابند. تجاوز به حقوق دیگران یک پدیده نامطلوب اجتماعی است که باید به آن توجه ویژه‌ای شود. قرآن کریم به عنوان یک منبع الهی، در این زمینه آموزش‌های ارزشمندی ارائه می‌دهد که می‌تواند به بهبود روابط اجتماعی و تحقق عدالت کمک کند. با توجه به اهمیت و ضرورت این موضوع، باید تلاش کنیم که آموزه‌های قرآنی را در زندگی روزمره خود پیاده‌سازی کنیم و به ترویج فرهنگ رعایت حقوق دیگران بپردازیم.

## منابع

1. قرآن کریم.
2. نهج البلاغه.
3. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۸۸)، ترمونولوژی حقوق، تهران، گنج دانش.
4. حر عاملی، (۱۳۹۱ هـ.ق)، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البیت (علیه السلام).
5. سجستانی، ابی داود، (۱۴۱۰ هـ.ق)، سنن ابی داود، قم، دارالفکر.

6. شهید ثانی، زین‌الدین عاملی، (۱۴۱۰ هـ.ق)، الروضه البهیة فی شرح اللّٰمحه الدمشقیه، قم، داورى.
7. صادقی، حسین، (۱۳۸۸)، مسئولیت مدنی در ارتباطات الکترونیک، تهران، میزان.
8. طبسی، نجم‌الدین، (بی‌تا)، مبانی فقهی جاسوسی و ضد جاسوسی.
9. طبسی، نجم‌الدین، (۱۳۷۵)، النفی و التّغریب، قم، مجمع الفکر الاسلامی.
10. طریحی، فخرالدین، (۱۴۱۶ هـ.ق)، مجمع البحرین، تهران، کتاب فروشی مرتضوی.
11. طباطبائی، محمدحسین، (۱۳۷۴)، المیزان، موسوی همدانی، محمدباقر، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
12. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۶)، الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
13. مامقانی، عبدالله، (۱۳۴۴)، مناهج المتّقین فی الفقه ائمه الحق و الیقین، نجف، بی‌نا
14. مقدس اردبیلی، احمد، (۱۴۱۱ هـ.ق)، مجمع الفایده و البرهان، قم، النشر الاسلامی.
15. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ هـ.ق)، بحار الانوار، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی.
- موسوی خمینی، روح‌الله، (۱۳۸۴)، تحریر الوسیله، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
16. موسوی خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۱)، چهل حدیث، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
17. موسوی خمینی، روح‌الله، (۱۳۸۵)، صحیفه نور، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
18. نوری طبرسی، میرزا حسین، (۱۴۰۸ هـ.ق)، مستدرک الوسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت.
19. نوری و نخجوان، (۱۳۸۳)، حقوق حمایت داده‌ها، تهران، گنج دانش.
20. نقیبی، سید ابوالقاسم، (۱۳۸۹)، حریم خصوصی در مناسبات و روابط اعضای خانواده، فصلنامه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، شماره ۵۲.

